

101 A 1/2012 A01 A1 40AB1 EE 4E0B1 AE

І.О.КОЧЕРГІН

УДК 94 (477.7)

ДВОРЯНСТВО У ЗЕМСТВІ: ПРИВІЛЕЙОВАНА ГРУПА ЧИ ОРГАНІЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ ВСЕСТАНОВОЇ ІНСТИТУЦІЇ

В статті представлено короткий суспільно-психологічний аналіз місця дворянської верстви в складі земства

Ключові слова: дворянство, земство, соціальний стан, соціальна страта, соціальна група, соціальна мікрогрупа

В статье представлен краткий социально-психологический анализ места дворянского сословия в составе земства

Ключевые слова: дворянство, земство, сословие, социальная страта, социальная группа, социальная микрогруппа

There is short social and psychological analysis of the place of noble estate in the Zemstvo is presented in this article

Key words: nobility, Zemstvo, estate, social stratum, social group, social microgroup

Друга половина XIX ст. в Російській імперії охарактеризувалася помітними змінами в суспільних настроях, заняттях, менталітеті дворянства. Ці зміни, в чималій мірі, були обумовлені прямим впливом діяльності нових інституцій, які виникли в результаті реформ Олександра II. Однією з цих інституцій було земство, що виникло внаслідок Земської реформи 1864 р.

Питання ролі, значення і впливу дворянської верстви на роботу земських установ, а також впливу земств на дворянство Російської імперії вже не раз піднімалися в історичній науці (переважно російській та радянській, меншою мірою американській) [2; 3; 5, с.208-219; 6, с.93-116; 8, 11; 19, с.182-233; 20, с.35-45].

Однак історики переважно намагалися дати відповідь на питання зовнішнього характеру: кількість дворян у земствах, чікими інтересами вони керувались, які питання в земстві їх цікавили, який вплив вони мали на роботу земських організацій та інші.

Наприклад, дворянський публіцист кінця XIX ст. А.Д.Пазухін оцінював вплив земства на дворянство негативно, вважаючи, що земство сприяло деморалізації помісного дворянства [10, с.31]. Російський історик С.Я.Цейтлін та радянські історики Ю.Б.Соловйов і Н.М.Пірумова наголошували на тому, що «за допомогою земств уряд намагався винагородити за втрату влади над селянами кріпосників-поміщиків» [11, с.28; 19, с.192].

За наявності обширної історіографії з поля зору дослідників нерідко випадало питання внутрішнього характеру, яке б розкривало проблему сприйняття дворянською макрогрупою свого місця у всестановій організації, якою було земство. Як під впливом інших соціальних груп, спільної роботи з представниками інших станів мінялися звичаї, звички, життєві пріоритети окремих дворян та дворянського стану в цілому?

На перших засіданнях повітових і особливо губерньського земств помітно було бажання гласних від дворян

продемонструвати свою перевагу і виключне становище серед інших соціальних груп, які потрапили до земських зібрань: купців, селян, духовенства. Така поведінка мала як об'єктивні, так і суб'єктивні обставини: «Положення про земські установи» 1864 р. надавало перевагу дворянству перед іншими групами, внаслідок чого більшість Катеринославського губернського земського зібрання складали представники «благородного стану»; на чолі повітових і губернського земських зібрань стояли маршалки дворянства; незадовільне матеріальне становище селян не дозволяло їм регулярно брати у роботі земств, особливо губернського. Навіть якщо селяни потрапляли на засідання, вони явно програвали дворянам в рівні освіти, наявності досвіду управлінської і громадської роботи, вмінні поводитися в інтелігентному товаристві, яким можна назвати земство.

Тому вчинки деяких дворян під час перших сесій земства хоча й не можна назвати високоморальними, але мають цілком логічне пояснення. Наприклад, маршалок дворян Верхньодніпровського повіту С.О.Лаппо-Данилевський висунув ідею, якою передбачалося надання великим землевласникам права потрапляння до земських зібрань без виборів. Він аргументував це тим, що «люди з великими статками мають більше коштів просвітити себе, незалежність їх майнового стану дає їм більше незалежності в їх діях ... такі люди необхідні земству для того, щоб заснувати його на твердому ґрунті; до цього часу в нашій вітчизні на чолі адміністрації, суду стояло російське багате дворянство» [13, с.48].

В Новомосковському повітовому земстві на одному з перших засідань стався інцидент, який до 1861 р. навряд чи викликав осуд суспільної моралі, але в умовах існування всестанових земських установ не міг бути сприйнятий без образи. Голова управи М.В.Курилін заявив у земському зібранні, що він не сяде поруч із селянином [4, с.167].

Ці випадки можна назвати яскравою ілюстрацією протиставлення категорій, які в

соціальній психології називаються «ми» і «вони».

Радянський соціолог та історик Б.Ф.Поршнев дійшов висновку, що двоєдине або двостороннє психологічне явище, яке визначається виразом «ми та вони» впливає на формування суб'єктивної сторони будь-якої соціальної групи [12, с.107].

До 1861 р. дворяни і селяни хоч і були пов'язані, але перебували в різних системах координат: правовій, матеріальній, соціальній, культурній. Вони доповнювали один одного, складаючи основу соціальної структури тогочасного суспільства, але, водночас, наявними моральними, етичними, духовними та іншими цінностями допомагали формуванню самоусвідомлення себе як чогось окремого.

Земські гласні від дворян, що зовсім нещодавно володіли обсягом привілеїв, яких не мав жоден соціальний стан суспільства Російської імперії, тепер мали сісти за один стіл з колишніми кріпаками, «мироїдами» (заможними селянами), купцями, у яких дворяни нерідко позичали гроші.

Дворянам важко було заховати свою сутність і вона часто проявлялась в роботі всестанової організації, якою було земство. Однак, спочатку на словах, а згодом і не ділі почало з'являтися усвідомлення того, що всі земці належать до однієї суспільної групи і роблять спільну справу.

В день відкриття першого Катеринославського губернського земського зібрання губернський маршалок П.А.Струков, звертаючись до гласних, наголосив, що «земська справа тісно пов'язана з нашими потребами» [13, с.10].

Важко сказати, що тоді мав на увазі П.А.Струков під словом «нашими». В губернському зібранні на той момент дворяни складали майже 90% від всього складу гласних. Напевно, що саме до них він і звертався в першу чергу. Але використання губернським маршалком займенника «наші», а не, скажімо «дворянські» є симптоматичним і свідчило про інший формат суспільних відносин, які зароджувалися в земствах.

В документах земства чітко проглядається одна досить популярна для земських гласних теза, яка виголошувалась ними із заavidною регулярністю – це теза про всестановість земства і необхідність діяти в інтересах всіх станів, які складають земське зібрання.

Під час обговорення питання про відкриття банку в Катеринославській губернії, де можна було брати дешеві кредити, у деякого з гласних виникло занепокоєння, що цим в першу чергу, скористаються купці і промисловці, які вважалися спритнішими за землевласників (дворян). Не це гласний Я.Я.Савельєв відпарировав, що «купці, міщани і селяни складають частину земства. Якщо ми будемо ділити земство на стани, – вів він далі, – то земська справа стане немислимою. Ще банк не існує, а між нами вже з'явилися ревнощі» [14, с.173, 179-180].

На VII сесії губерньського земства серед іншого обговорювалося питання про найманих робітників. П.М.Миклашевський опонуючи більшості зібрання, яке наполягало на пріоритетному захисті землевласників, звертаючись до гласних зазначив: «Ми представляємо не один стан, а ціле земство ... для нас повинні бути однаково дорогі інтереси і землевласників, і міст, і сільських товариств» [15, с.70].

На XVI сесії було піднято питання про надання фінансової підтримки для відкриття воєнної гімназії у Феодосії. Гласний О.Ф.Бантши, зосередившись на темі розвитку освіти в цілому, висловив думку, що не можна всю увагу зосереджувати лише на вищій і середній освіті (у вищих і середніх навчальних закладах навчалися переважно діти дворян і міщан), забуваючи про нижчу (в початкових школах навчалися в основному селянські діти), оскільки земство – установа всестанова [18, с.188].

Отже, дворяни, які перебували в губерньському земстві, повсякчас підкреслювали, що Земство є всестановою інституцією, в якій за законом ніхто не мав пріоритету.

Важливим для розуміння того, як катеринославські дворяни визначали своє

місце в земстві, є епізод, пов'язаний з поверненням Катеринославським дворянським депутатським зібранням боргу Катеринославському губернському земству.

На XII черговому губерньському земському зібранні, яке відбулося у жовтні 1877 року, було підняте питання про заборгованість Катеринославського дворянського депутатського зібрання перед губерньським земством в розмірі 24000 рублів. Цей борг виник ще до 1862 р., коли всі збори поступали до державної Скарбниці. П.К.Шабельський, який був губерньським маршалком дворянства у 1862-1865 р., повідомляв зібранню, що цей борг з'явився на рахунку Дворянського депутатського зібрання у 1862 р., коли приватні дворянські повинності були передані в безпосереднє управління дворянського зібрання, але Скарбниця не вказала, звідки цей борг, і хто є боржником [16, с.92].

Маршалок дворян Павлоградського повіту А.П.Письменний, апелюючи до дворянської честі, зауважив, що дворянам не личить користуватися терміном давності і борг необхідно віддати [16, с.104]. Щоправда, К.П.Шабельський заявляв, що дворянство і не відмовляється від виплати боргу [16, с.85].

Голова губернського земського зібрання, він же губернський маршалок дворянства Г.П.Алексєєв аргументував тим, що гроші були зайняті тоді, коли в дворянстві були об'єднані всі стани, коли на дворянстві лежала турбота про селян. Отже, гроші ці були взяті для всіх станів [16, с.91].

П.М.Миклашевський з розумінням поставився до аргументів Г.П.Алексєєва, нагадуючи, що земське зібрання є представництвом всіх станів, тому треба уважніше віднестися до всіх груп суспільства, особливо в теперішній важкий час. Водночас, він вважав, що борг все ж таки має бути повернутий, незважаючи на те, що це може вдарити по кишені багатьох дворян [16, с.83, 97].

Голова управи П.О.Янченко не зважаючи на ті проблеми, які стояли перед дворянством і наполягав, аби дворянство повернуло цей

борг земству. «Мені здається, – говорив він, що земству немає справи до того, хто винен, як би дворянство не заплутувало своїх рахунків, земство до цього не має жодного стосунку» [16, с.83]. У разі невиконання боргу, голова управи погрожував стягнути борг через суд.

Бажання Г.П.Алексєєва захистити дворянське зібрання зрозуміле. Він був переконаний, що дворянство і земство мають порозумітися і знайти компромісне рішення, оскільки «буде дуже прикро, якщо ці два стани – земство і дворянство – увійдуть у суперечку між собою в суді» [16, с.79]. Г.П.Алексєєв пропонував земству почекати ще кілька років, але земство (ідею висловив гласний Г.М.Сарандинакі) висловилося за погашення боргу частинами. Перший платіж мав відбутися до першого дворянського зібрання, яке за планом мало відбутися у 1880 р. Ситуація склалася делікатна. П.О.Янченко як і Г.П.Алексєєв мали багато спільного: обидва належали до дворянської корпорації, володіли тисячами десятин землі, разом клопоталися в різних урядових установах щодо спорудження мосту і залізниці в Катеринославі. Але П.О.Янченко та частина дворян-гласних в цьому конкретному питанні вийшли за межі корпоративних інтересів. Захищаючи земство, вони готові були дійти аж до суду аби повернути губернському земству гроші, які були необхідні для спорудження мостів, лікарень, доріг тощо. Хоча гласні від дворян першими ж і постраждали би, оскільки борг мали б повертати саме вони як представники дворянського стану.

Тож через 10 років після утворення земських установ у дворян, які склали більшість земського зібрання, викристалізувалося розуміння того, що земство і дворянство – це дві різні соціальні групи. «Земство і дворянство утворюють дві окремі одиниці і кожен з цих станів є юридичною особою», – заявив на одному із засідань земства гласний І.М.Кранц [16, с.93].

Дозволимо собі не погодитися з Г.П.Алексєєвим та І.М.Кранцем в питанні

виділення земства в окремий стан. Можливо, названі діячі вкладали в це поняття зрозумілий лише їм сенс. Однак сучасні соціологи, психологи та історики визначають поняття клас або стан доволі точно. На думку відомого російського психолога В.Г.Крисько «Соціальні класи – це великі, організовані групи людей, які займають чітко визначене місце в системі економічних та суспільних відносин конкретного соціуму (держави)». Основним критерієм, який виділяє клас з посеред інших, В.Г.Крисько, наслідуючи К.Маркса, вбачає в суспільному поділі праці і приватній власності на засоби виробництва [7, с.210, 211].

Більш широке, але концептуально схоже визначення дає український психолог Л.Е.Орбан-Лембрик. «Соціальні класи – великі спільності людей, які різняться місцем в історично зумовленій системі суспільного виробництва, ставленням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, а отже, способами одержання і розмірами суспільного багатства» [9, с.357].

Хоча представлені визначення не вповні відображають все розмаїття поняття соціальний стан (клас), навіть вони дають зрозуміти, що земство не може кваліфікуватися як окремий стан.

Розширити розуміння поняття соціальний стан (клас) дозволяють сутнісні соціально-психологічні ознаки. За основу візьмемо ознаки, наведені Л.Е.Орбан-Лембрик: 1) соціальний статус, місце в соціальній ієрархії (сюди входить, наприклад, правовий та сімейний статуси), 2) спосіб життя, 3) шкала цінностей, 4) традиції, стереотипи, звички, 5) соціальна етика [9, с.358].

Очевидно, що спосіб життя, стереотипи, шкала цінностей представника «благородного стану» (землевласника, колишнього поміщика, дворянина) і представника «податкових станів» (колишній кріпак, державний або удільний селянин, міщанин) в часи ліберальних реформ Олександра II різнілися. Тож, хоча вони й входили до земства, об'єднувати їх в один стан, немає підстав.

На нашу думку, більш близьким до істини, кваліфікування земства як соціальної страти.

За визначенням Л.Е.Орбан-Лембрик соціальна страта – конституційована у соціальній структурі суспільства спільність, що об'єднує людей на певних загальних позиціях чи на основі спільної праці, протиставляючись іншим угрупованням [9, с.358].

Представники різних станів суспільства, які увійшли до складу земських установ дійсно займалися спільною справою у галузях освіти, медицини, ветеринарії, статистики, соціального забезпечення тощо. Земці однозначно відділяли себе, наприклад, від різних промислових груп та організацій, а також чиновників. Останнє, до речі, було традиційним для дворян.

На одному з чергових земських зібрань (20.10.1877 р.) гласний Г.Л.Синегуб (землевласник Олександрівського повіту) під час обговорення питання необхідності наявності відзнак у членів управи заявив, що «в теперішній час члени управи стають посадовими особами, які входять до числа урядових установ, які не мають нічого спільного із земством» [16, с.287].

Гадаю, визнання катеринославськими дворянами того факту, що дворянство і земство не є цілком ідентичними, а становлять різні соціальні структури, було важливим кроком, який свідчив про зміну менталітету. До появи земства дворяни, беручи участь, наприклад, в роботі дворянських зібрань, опікувалися лише власними інтересами. В земстві ж вони мали захищати інтереси й інших соціальних груп. Багатьом дворянам можна віднести слова, сказані гласним Ф.В.Гампером на XV сесії губернського земства: «Призначення зібрання турбуватися про добробут всього народонаселення» [17, с.658].

Багаторічна співпраця представників різних соціальних станів в земських установах з розв'язання проблем, які були важливими для кожного члена суспільства, об'єднувало гласних в одне ціле. Під впливом спільних інтересів формувалося суспільно-психологічне явище, яке Б.В.Поршнев

називає «настроєм». «Люди, охоплені однорідним настроєм, який виражається більшою або меншою мірою спільно, тим самим складають спільність. На базі сумачії довготривалі стійкі потреби формуються в інтереси як особисті, так і відповідні об'єктивним потребам і суб'єктивним прагненням тої чи іншої спільності» [12, с.117-118].

Таким чином, гласні, які представляли в земстві дворян-землевласників, поступово відійшли, хоча й не остаточно, від своїх егоїстичних, станових інтересів і стали відстоювати інтереси всіх мешканців Катеринославської губернії. В той же час, дворяни ніколи не забували, з якої соціальної групи вони вийшли, і не ототожнювали дворянський стан із земством.

Можемо говорити про позбавлення соціальної мобільності дворянства під впливом земської, а також інших реформ Олександра II. Соціальна мобільність привела дворян до всестанової земської організації, де внаслідок спільної праці почав формуватися новий суспільний настрій, під впливом якого дворянське «МИ» злилося з іншим соціально-психологічним явищем «ВОНИ». Однак це злиття ніколи не було остаточним, лише фрагментарним, оскільки дворянство, хоч і не так гостро, але постійно відчувало необхідність захисту своїх прав (в тому числі через земські установи), які похитнулися у 1860-х рр.

Тож, погодитись з думкою, висловленою Г.А.Герасименко, що, завдяки своєму панівному становищу, дворянство через земства втілювало в життя свою класову політику [3, с.12] ми не можемо, оскільки факти свідчать про інше. Результатами роботи земських установ користувалися не лише дворяни, а й інші соціальні групи населення.

Бібліографічні посилання:

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
2. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1911. – Т.3. – 708 с.

3. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
4. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. 1893. – №7. – С.152-169.
5. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с. С.208-219.
6. Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. Часть III. Издание 2-е. / А.А. Корнилов. – М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1918. – 330 с.
7. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций / В.Г. Крысько. – 3-е изд. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с; табл., ил.
8. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І. Лохматова. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – 200 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник / Л.Е.Рбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
10. Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос / А.Д.Пазухин. – М.: В университетской типографии (М.Катков), 1886. – 63 с.
11. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
12. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. 2-е дополненное и исправленное издание. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
13. Приложения к постановлениям // Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1867. – 84 с.
14. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1870. – 263 с.
15. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания. 28 сентября – 11 ноября 1872 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1873. – С.58-69. 334 с.
16. Стенографический отчет о заседаниях XII сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 16 по 26 октября 1877 года. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1878. – 819 с.
17. Стенографический отчет о заседаниях XV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 10 по 22 декабря 1880 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии губернского правления, 1881. – 688 с.
18. Стенографический отчет о заседаниях XVI сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1882. – 733 с.
19. Цейтлин С.Я. Земская реформа / С.Я. Цейтлин // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – С.182-233.
20. Manning R.T. The crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government. – Princeton: Princeton University Press, 1982. – 555 p.

